

Проф. Велимир Хаџи-Арсиф

Етичка слобода воље и научно-психолошки детерминизам*

Многоструке манифестације човековог посведневног свесног живота су двоструко интересантне за свакога од нас. Док истражујемо узроке њиховог настанка, док покушавамо да успоставимо каузалну или узрочну везу између њих и онога што им је претходило, ми смо на терену психологије, једне позитивне науке, чији је задатак да донесе један реалан суд о њима. Научни реални судови су израз стварности онакве каква она јесте. Али човеково интересовање за ове манифестације његовог живота не исцрпљује се само сазнањем узрока њиховог настанка. Напоредо са тим, човек осећа неодољиву потребу за њиховим етичким вредновањем. Најпре, психолошки свестан ових манифестација, човек готово истовремено постаје и етички свестан њих. Јер, не постоји нормално развијени човек без једног критеријума истине и мерила вредности, којима своју посведневну, свесну делатност дели да етички дозвољену и етички забрањену. Та подела му даје упутства и норме, којих треба да се држи, да би остварио свој животни идеал. Етика је дакле, за разлику од позитивних наука, нормативна наука, а њени судови нису судови реалности као у науци, већ судови вредности.

Многоструке манифестације нашег посведневног свесног живота, дакле, нису само психичке, већ исто тако и етичке. Етички живот човеков је неоспорна посведневна стварност, доживљавана у његовој моралној свести. Нема нормално развијеног човека, који је у стању да ту стварност пренебрегне и потпуно се оглуши о њене судове вредности. Јер та стварност је неотуђиви део његове етичке природе. „Када један поступак назовемо добрим или злим, вели чувени дански философ и етичар, Höffding, ми не објашњавамо како је тај поступак настао, већ кажемо какву вредност он има у нашим очима. Свака таква процена претпоставља да постоји једна потреба, једно осећање, које нас гони на оцену једног поступка, и да ми имамо једно мерило, један идеал са којим се тај поступак упоређује и према коме се процењује”¹.

---

* Предавање одржано на Православном народном универзитету у Београду, 31. марта 1975. године.

¹ Н. Höffding, Ethik, III deutsche Ausgabe, Kopenhagen, 1922, s. 1.

Под етичком природом човековом, дакле, треба разумети човеково осећање неодољиве потребе за проценом етичке вредности свих његових свесних, циљних и вољних поступака — као и његово осећање потребе за његовим свесним и вољним извршењем етичког закона, који омогућава остварење најбољег начина живота, према идеалу који се о њему има. Отуда, етика би се могла дефинисати и као нормативна наука о најбољем или идеалном начину свесног, циљног и слободног живота човековог.

Но из овако дефинисане етике логички следи закључак да су и човеков избор најбољег или идеалног начина живота, и његов рад на остварењу тог и таквог живота — његова, дакле, целокупна етичка делатност --- дело самога човека, плод његове свесне и слободне воље. Истина, та слободна етичка делатност човекова није аномична, тј. није без закона. Но етички закон по коме се она развија, не само не искључује, већ, напротив, претпоставља човекову слободну вољу као један од најбитнијих предуслова њеног развоја. У томе се етички закон и разликује од других природних закона који регулишу осталу делатност човека као природног психо-физиолошког и социјалног бића. Јер, када етички закон ставља у дужност човеку да ради *оно што треба*, а да не ради *оно што не треба*, да би остварио свој најбољи начин живота, да би постигао свој животни идеал, онда тај закон претпоставља да човек може да ради по својој вољи како оно што треба тако и оно што не треба, како оно што је добро тако и оно што је зло. Другим речима, сам етички закон претпоставља да је избор најбољег човековог живота дело самог човека, и да испуњење норми тога закона зависи од воље човекове.

Отуда, не само по мишљењу Канта, који постојање човекове слободне воље сматра једним од најбитнијих постулата етике, него и по мишљењу највећег броја етичара — иако не свих — етичка слобода човекове воље је један од најглавнијих предуслова постојања етичке делатности његове. Без његове слободне воље, та његова делатност би била немогућна. Његови тзв. етички поступци не би били ни добри ни зли, већ би, као и остали његови несвесни и неслободни поступци, били само нужни и природни. За њих човек не би био ни етички заслужан, ни етички одговоран, а то, на крају крајева, значи да би човек без етичке слободне воље престао да постоји као етичка личност. Самим тим пак престала би да постоји и етика. Зато је проблем човекове слободне воље не само филозофски него и етички; зато је неизбежно потребно да се он поставља и дискутује као проблем сваког етичког система уопште.

Да би се дао тачан одговор на питање: да ли човек има етичку слободну вољу или не? — потребно је да се претходно тачно одреди шта се разуме под етичком слободном вољом, потребно је да се она дефинише. Та дефиниција може да гласи овако: Под етичком слободном вољом треба разумети моћ, способност човекове воље да између два могућна поступка, независно од ма каквог спољашњег или унутрашњег притиска, изабере и изврши онај који му се чини вредноснији и бољи у етичком погледу, који по његовом схватању више одговара захтевима етичког закона.

*
**

На питање: да ли човек има слободну вољу, да ли је он у етичком смислу речи слободан или не, *детерминисти* одговарају — не, а *индетерминисти* — да.

По схватању детерминиста, човекова воља није слободна², већ детерминисана, одређена. Према томе на основу чега и у име чега пориче постојање човекове слободне воље, детерминизам може бити научни и психолошки³.

*
**

Научни детерминизам оспорава постојање човекове слободне воље у име науке, у име закона каузалитета или узрочности и закона очувања енергије, на којима је она заснована.

Закон каузалитета гласи: све што постоји има свој узрок. Према томе, целокупна природа — и неорганска, и органска, и психичка — подложна је закону каузалитета. Како је човек део те природе, то је и он подложен овоме закону; то и његова целокупна делатност — не искључујући ни етичку — има свој природни узрок. На тај начин, и човек, са свима манифестацијама свога живота, представља само један од безброј беоцуга у непрекидном ланцу физичких, биолошких и психолошких природних појава, у коме је претходна појава узрок потоње и у коме нема прекида узрочног континуитета.

По закону очувања енергије, пак, по коме се количина природне енергије никада не мења, — никада се нити смањује нити увећава, јер се у природи ништа нити губи нити додаје, — све ове природне појаве, овако повезане у једном непрекидном ланцу узрочности, нису ништа друго до различити облици или појаве ове једне и исте природне енергије. Отуда, између различитих физичких, биолошких и психолошких природних појава, и поред уочљивих разлика које међу њима постоје, нема прекида општег или универзалног узрочног континуитета. Све су те појаве манифестације или изрази једне и исте природне енергије, само различито комбиноване. Према томе, и целокупни човеков живот — и његов етички живот, дакле — није ништа друго до један од многих облика ове енергије, једна од многих природних појава, за коју, као и за све остале природне појаве, важи исти природни закон⁴. Тврдити пак да је човекова воља слободна, тј. да за њу не вреди закон каузалитета и очувања енергије, и да човекова етичка делатност зависи искључиво од те воље, по мишљењу представника научног детерминизма, значило би исто што и тврдити да је човекова слободна воља извор једне нове, посебне енергије у свету, и да се један важан део човекове делатности развија ван закона на којима је заснована наука. Када би био такав случај, када би човек био слободан, разлажу даље претставници научног детерминизма, он би својом слободном делатношћу

² Овакво схватање се зове још и нецеситаријанским (*necessitas* = нужност, потреба). — В. А. Roshdall, *op. cit.* II, 309; J. S. Mackenzie, *Op. cit.* p. 96.

³ В. Т. Challaye, *Op. cit.* 291; J. Theuriat, *Précis de Morale chrétienne*, 1929. pp. 23—24. За другачију поделу види: Е. Спекторски, *Етика и детерминизам*, Београд 1934; G. Sortrais, *Op. cit.* p. 375.

⁴ В. G. Sortrais, *Op. cit.* pp. 377—379. Т. Challaye, *Op. cit.*, pp. 293 и 294.

реметио законски поредак у природи, који, по мишљењу неких претставника науке, није ништа друго до један сложени универзални механизам у коме је човек један од многобројних шрафова. И као што је улога једнога шрафа у једном сложеном механизму тачно одређена и непроменљива, тако је и целокупни човеков живот, онакав какав је, неизменљив и заувек предодређен природним законима, по којима природа — тај универзални механизам — живи или функционише.

Задатак је науке да те природне законе открије, и да на тај начин трајне каузалне односе између различитих природних појава учини човеку разумљивим. Истина, све до данас, наука није успела да тај свој задатак потпуно изврши, јер и данас има безброј природних појава за које још не постоји једно научно објашњење. Зато такве појаве изгледају човеку контингентне, тј. појаве које могу постојати, а могу и не постојати — појаве које су случајне. Но ако човек, благодарећи садашњем степену развоја науке, за моменат не може да сазна природне узроке ових тзв. контингентних појава у природи, то не значи да ти узроци и не постоје, да су те појаве збиља случајне, контингентне. Непостојање таквих узрока је искључено постојањем универзалног закона каузалитета и универзалног закона очувања енергије, који условљавају живот природе — универзалног механизма. Отуда, кад претставници индетерменизма тврде да је човекова воља слободна и да човекова етичка делатност зависи искључиво од те воље, они су жртве једне илузије⁵. Јер та њихова тврдња не доказује ништа друго до то да они не познају природни узрок једне природне појаве, и да једну нужну природну појаву, из незнања, оглашавају за контингентну. Уствари пак, та контингентност или случајност у природи не постоји. По Спинози, апсолутна или слободна воља не постоји ни у човековој души⁶. Оно што ми називамо слободном вољом није ништа друго до једна од многих природних појава, условљена природним узроцима, чија је контрола ван човекове моћи. Према томе, у свету етичке делатности човекове владају исти природни закони који владају и у осталом свету.

Разуме се, овакав научни детерминизам, заснован на оваквом схватању природе и света, оспорава могућност постојања човекове слободне воље, а самим тим и могућност постојања човековог етичког живота, јер је постојање овога живота немогућно ако наше схватање света није такво да допушта да се поступци једне индивидуе могу, у извесном, правом смислу речи, приписати њеној споственој личности⁷.

Но схватање природе или света, на коме је заснован овакав научни детерминизам, није у свему неоспорно. Напротив, оно умногоме не одговара стварним чињеницама.

Тако, напр., и сама наука тврди да природа, онаква каква је, није нешто просто и хомогено, једнородно, једноврстно. Супротно

⁵ В. М. Олесницки, *Op. cit.* стр. 34; G. Sortrais, *Op. cit.* p. 366.

⁶ *Ethique*, p. 119.

⁷ H. Roshdall, *Op. cit.* II, p. 302.

овоме, богатство облика садашње природе јасно сведочи о томе да је она нешто врло сложено и хетерогено или разнородно, разноврсно. По Спенсеру, једном од најглавнијих претставника еволуционистичког схватања природе, до овакве своје разноврстности или разнородности природа је дошла путем еволуције или развоја првобитне небулозне или магловите масе. Ова маса је основни супстрат, подлога или суштаство свих досада познатих неорганичних, органичних и психичких облика живота природе. Она је најпре била проста и хомогена, тј, све њени саставни делови били су у почетку исте природе. Тек доцније, у току времена, путем најразличитијих начина сједињавања њених простих и једнородних саставних делова, ова првобитно проста и хомогена магловита маса почела је да прелази у различите интеграције, тј. да прелази из једног раствореног и расутог стања у разна концентрисана или усредсређена стања. У тим својим постепеним разним интеграцијама, она почиње да добија све одређенији, али зато све хетерогенији вид — почиње да прелази из једне релативно неодређене и повезане хомогености у једну релативно одређену и повезану хетерогеност⁸. Први резултат ових различитих интеграција појединих делова првобитне магловите масе био је постанак звезда и других небеских тела, па према томе и наше земље. А после земљиног хлађења и отврђавања, постао је најпре минерални свет, затим протоплазма и други органични — биљни и животињски — свет, и најзад човек као носилац духовног живота и родоначелник људског друштва, које је један солжени организам своје врсте и творац језика, науке, уметности, књижевности и других друштвених тековина сличне врсте⁹.

Ова и оваква еволуција првобитне неодређене, хомогене, небулозне масе у све одређеније и хетерогеније облике, по својој облику је универзална или свеобухватна. Она се у целом свету продужава на један и исти начин¹⁰.

Неопходно је да у овако сложеном и хетерогеном свету свака ствар и свака појава има свој одговарајући узрок, — да у њему влада закон каузалитета. Али, ако у свету постоји закон каузалитета, то не значи да постојање тога закона неминовно води једном неоспорно универзалном детерминизму, како то погрешно претпостављају претставници научног детерминизма.

За Höffding-a, напр., принцип универзалног детерминизма није ништа друго до „хипотеза која је само у извесној мери проверена, јер ми смо још сасвим далеко од могућности да сваку појаву ставимо у нужну повезаност, а још мање у једну непрекидну повезаност са другим појавама”¹¹. Јер природа, са свим својим манифестацијама физичког, органског и психичког збивања, и дандањи је тешка, дубока и непрозирна тајна. Битни узроци тога збивања су све до данас остали неоткривени. Најпре, питање првога покретача космичке масе, од Аристотела до наших дана, је остало отворено.

⁸ H. Spencer, *Terst Principles*, 1918, p. 321.

⁹ *Ibid* p. 437. — *passim*.

¹⁰ *Ibid* pp. 438—439.

¹¹ *Psychologie*, p. 281.

Затим, проблем преласка мртвог у живо — проблем постанка живота — је, данас више него икада пре, у центру пажње савремене науке. „Може се рећи, вели један француски писац, да је једна ћелија бескрајно сложенија него цела васељена. Цела васељена је релативно проста, једноставна. Једна ћелија је сложена и организована на један тако чудесан начин да је мало рећи: ћелија је један свет. Не, ћелија је сложенија од света. Читава армија биохемичара и биолога је данас, у целом свету, наднесена над овом живом и треперећом тајном као што је ћелија, најпростији једноћелични организам. Овог момента, ту се одиграва једна од великих авантура људске интелигенције”¹². Сви досадашњи покушаји научника да живу ћелију створе у лабораторији остали су неуспешни. „Још се не предвиђа моменат када би наука успела да у лабораторији произведе протеине са елементарним својствима живота: асимилацијом, растењем и расплођавањем, вели Jean Rostand. Ја сумњам да ће човек икада успети да створи протоплазму способну за даљи развој”¹³. Wintelbert пише: „Загонетка коју треба одгонетнути састоји се нарочито у преображају физичких својстава материје у својства која карактеришу рађање живота, тј. у прелазу безживотног света у биолошки свет”¹⁴. Чувени совјетски научник Опарин назива почетно рађање организма „најважнијим догађајем у историји наше планете”. И он мисли да живот није постао случајно.

Но ко ће набројати безбројне празнине у садашњем систему научног објашњења света и човека? „Ми смо непрекидно једна чудесна лабораторија која спрема протеине огромне сложености. И та лабораторија у нама за нас је једна од мрачних тајни. Једна армија научника напорно покушава да разјасни како ми стварамо ту синтезу протеина, — синтезу коју и најмања беба, најмањи ембрион најрудиментарније анималне врсте, уме да створи”¹⁵. Исто тако, зар није парадоксална чињеница да ми, ни дандањи, не можемо да дамо једно задовољавајуће научно објашњење прехрамбених способности нашег организма, које му омогућавају посведневне опстанак. Зар медецински термин: метаболизам, анаболизам и катаболизам нису и данас за нас само имена још недовољно научно објашњених загонетних процеса у нашем организму?

Тврдити пак да сви феномени светског збивања имају свој узрок није и не може бити исто што и тврдити да они имају један и исти узрок. Ако у свету постоји законски поредак, то не значи да је он последица једног и истог закона. Јер, о природи узрока једне последице ми доносимо свој суд према природи последице до које је тај узрок довео, пошто је та последица видљива манифестација тог узрока. А природа безбројних облика светскога збивања, који су последица одговарајућих узрока, далеко је од тога да буде иста. Разлике међу њима су такве и толике да је „немогућно довести више облике у једну везу са нижим, јер виши облици садрже у себи еле-

¹² C. Tresmontant, *Comment se pose aujourd'hui le problème de l'existence de Dieu*, 1966, p. 166.

¹³ *Cahiers...* Узето из Tresmontant-a, p. 252.

¹⁴ Tresmontant, *ibid.* p. 189.

¹⁵ Цит. из нав. дела Tresmontant-a, p. 184.

менте који се не могу свести на елементе нижих облика”, каже познати француски филозоф Емил Бутру. Према томе, „немогућно је да нижи облици безусловно одређују више”¹⁶.

Ови различити облици живота природе су, по мишљењу овога филозофа, као посебни светови у васељени, са извесним степеном независности. „У васељени, вели он, можемо разликовати више светова, који су као спратови издигнути један изнад другог. Изнад света чисте нужде, квантитета без квалитета, који је идентичан са непостојањем, ништавилом, — стоје: свет узрока, свет појмова, свет математички, свет физички, свет који живи, и, најзад, свет који мисли. На први поглед, изгледа да сваки од ових светова јако зависи од нижих светова као од неке спољне неминовности, и да од њих добија своју егзистенцију и своје законе... Међутим, ако се подвргну упоредном испитивању претставе главних облика бића, види се да је немогућно повезати једном везом више форме са нижом”¹⁷. „Сваки дати свет, у односу на ниже светове, поседује извесан степен независности. Он може, у извесној мери, да интервенише у њиховом развоју, да користи законе који су им својствени, да у њима одређује облике који нису изазвани њиховом суштином”¹⁸. „Људска свест, упоређена са свешћу која се приписује нижим бићима, претставља нешто више него разлику у степену... Више него сва друга бића, људска мисао има властиту егзистенцију и сама по себи је један свет”¹⁹. Васељена се не састоји, дакле, од елемената који су међусобно једнаки и који могу да се преобрађују једни у друге као алгебарске количине, наставља Бутру. Васељена се састоји од форми које су једна изнад друге, иако су можда међусобно повезане градицијама, тј. савршено неосетљивим додацима. И као што сваки свет садржи нешто више него светови који су нижи од њега, тако исто у сваком свету квантитет бића није апсолутно одређен. У њему постоји могућност усавршавања, као и могућност опадања над контингентношћу квантитативне мере. Ако је тако онда стара изрека: „Ништа се не губи ништа се не ствара”, нема апсолутну вредност. А постојање хијерархије светова, који се не могу свести једни на друге пошто нису једнаковечни, јесте прво отступање од ове изреке. Друго отступање је контингентност усавршавања или декаденције у самим овим световима. Позитивне науке се заснивају на овом постулату. Оне проучавају промену, уколико се она своди на трајност. Оне разматрају ствари са гледишта очувања бића. Каква је, дакле, вредност позитивних наука? Свака стабилност није просто једна апстрактна категорија, један калуп у који разум убацује ствари. Она влада у датом свету. Чињенице су посебни случајеви општих закона; свет је разумљив. Тако, то нису идеалне могућности, већ сама стварност, чију нам синтетичку слику наука представља. Али, стабилност не влада свуда потпуно. У срцу саме њене владе појављује се, као првобитни оригинални елеменат, акције принципа апсолутне промене, стваралаштва у правом смислу речи. И, немогућно је

¹⁶ De la contingence des lois de la nature, Alcau, Paris 1921, p. 134.

¹⁷ Ibid. pp. 132—133.

¹⁸ Ibid. p. 134.

¹⁹ Ibid. p. 108 и 130.

утврдити границу између две области. Може се рећи, да се један део бића или једна страна ствари управља по законима, док су друга бића и друга страна ствари ослобођени ове нужде. Оно што је истина, то је да у нижим световима закон заузима велико место, да он готово замењује биће, а у вишим световима, напротив, биће чини да се закон готово заборавља. Тако, свака чињеница зависи не само од принципа очувања, већ такође, и најпре, од принципа стварања. Биће ни на ком степену свога развоја није до краја упознато, када позитивне науке заврше свој посао. Позната је његова природа и њени перманентни закони. Остаје да се позна његов стваралачки извор. Али у чему се може састојати овај принцип, неприступачан опсервацији?²⁰

Отуда се овај и овакав свет — неорганички, органички и психички не може свести на један универзални механизам. Јер, о свету као универзалном механизму могло би се говорити само у том случају када би он био састављен искључиво од неорганичке мртве материје. Само та и таква материја би могла да омогући рад једног сложеног механизма, јер само за ту и такву материју време не значи ни добитак ни губитак; само та и таква материја остаје незаменљива у времену. Али о свету као једном универзалном механизму не може бити ни речи, када се зна да у њему поред неорганичких елемената, постоји органички и психички живот који је у сталном мењању. Још славни француски физиолог Клод Бернар је написао: „У свакој живој клици постоји стваралачка идеја, која се развија и манифестује кроз организацију. Целог живота живо биће остаје под утицајем те исте животне стваралачке силе”²¹. „Ако материјална тачка вели Берксон, највећи философ новијег времена, онаква каквом је механика схвата, остаје у вечној садашњости, за жива тела можда а за свесна бића сигурно, прошлост је једна стварност. Док протекло време не претставља ни добитак ни губитак за један систем сматран конзервативним, то протекло време је бесумње добитак за једно живо биће, а неоспорно добитак за једно свесно биће. Под оваквим условима, не можемо ли се позвати на претпоставке у корист хипотезе о једној свесној сили или слободној вољи, која би, самим тим што је потчињена дејству времена и што гомила трајање у себи, самим тим избегла закон очувања енергије”²². Према томе, један механизам, у коме се његови делови мењају сваког тренутка, није никакав механизам.

Но као што се и овај свет не може свести само на један универзални механизам, он се исто тако не може објаснити ни једним и јединим узроком механичке природе — мртвом, бесвесном енергијом, чија се количина никада не мења. Јер ако се тим узроком — том енергијом — и могу објаснити ствари и појаве у неорганичком свету, њиме се ниуком случају не може објаснити органички и свестан живот. „Изгледа да се принцип очувања енергије може сасвим добро да примени на све физичко-хемијске појаве, вели Берксон.

²⁰ E. Boutraux, *Op. cit.*, pp. 138—140.

²¹ Цитат узет из нав. дела С. Tresmontant-a, p. 248.

²² H. Bergson, *Op. cit.* p. 118.

Али нам ништа не говори о томе да нам проучавање физиолошких феномена уопште, а нервних напосе, неће открити, — поред живе силе или кинетичке енергије, о којој говори Лајбниц, и поред потенцијалне енергије која овој сили треба доцније да се дода — извесну енергију нове врсте која се од две претходне разликује тиме што не подлеже прорачунавању²³. Исто тако, не доказује се и неће се никад доказати да је једна психолошка чињеница нужно одређена молекуларним покретом. Јер у једном покрету наћи ће се разлог за други покрет, али не и разлог за једно стање свести."²⁴

Не може се, дакле, једним и јединственим узроком — једним и јединственим законом механичке природе — објаснити све огромно богатство облика неорганског, органског и психичког, свесног живота. Зар се могу истим узроком — истим законом — објаснити две појаве, које се по својој природи суштaствено разликују? Зар рашћење камена у човековом бубрегу и рашћење биљке имају исти узрок? Зар се подземни слојеви угља слажу по оном истом закону по коме се стварају представе у човековој свести? Је ли стварању планина претходио исти узрок, који је претходио стварању многобројних књижевних, музичких, философских, научних и других културних тековина човечанства? Скаче ли човек у реку да би спасао дете које се дави, по оном истом закону по коме бачени камен пада у воду? Да ли је узрок човековог моралног пада истоветан са узроком пада зрелог плода са дрвета? Трепери ли човеково осећање по истом закону по коме трепери жица на виолини? Јели бура човековог гнева, по узроку који јој претходи, истоветна са буром на мору? Погиње ли побожан човек своју главу пред Богом по истом закону по коме пун клас жита тежи земљи? Гризе ли човека немирна савест по истом закону по коме рђа гризе гвожђе, и је ли та грижа савести, која гони човека-кривца да се преда вољно властима и призна своју кривицу, истоветна са силом којом магнет привлачи комаде гвожђа? Да ли је човеков напор да се уздигне изнад зла, по природи својој истоветан са напором који омогућава узлетање птице?

Универзални монистички детерминизам не задовољава, јер не претпоставља узроке који својом природом објашњавају природу последица до којих доводе. Немогућно је доказати тачност детерминистичке или индетерминистичке тезе, вели Мас. Да би се ово питање решило, требало би да наука буде комплетна или немогућна... Веровање у детерминизам не намеће нам се једном бруталном нуждом. То је творевина људског духа и с обзиром на то може се сматрати као хипотеза, или као постулат помоћу кога човек покушава да себи створи једну повезану концепцију васељене"²⁵. Отуда неки представници савремене философије и науке²⁶, монистичком детерминизму претпостављају један плуралистички детерминизам. По њиховом схватању, у свету неорганских, органских и психичких појава владају посебни, специфични закони. Исто тако и многоструки свестан човеков живот — психички, религијски, естетски, социјални и етички

²³ Ibid. p. 116.

²⁴ Ibid. p. 113.

²⁵ Curier, Manuel de philosophie, Paris 1946, tome II, p. 144.

²⁶ Е. Спекторски, Етика и детерминизам, Београд 1934.

— регулисан је посебним законима. Према томе, и етички живот човеков, који, као што смо рекли, није аномичан, развија се по једном закону чије испуњавање, за разлику од других позитивних природних закона, не само не искључује учешће човекове слободне воље, него га претпоставља. Отуда, закони који омогућавају законски поредак у свету — а етички живот је само један посебан део тога поретка — по својој природи нису исти.

Но, није само етичка делатност човекова изузета из овакве узрочне повезаности какву претставља теза о универзалном механизму. И закони који владају у органском — биљном и животињском свету не предодређују сваки детаљ манифестације животне делатности оних јединки које тај свет сачињавају. Извесни детаљи њихове животне делатности развијају се слободно.

Инспиришући се схватањима Декарта, Бутруа и Берксона, професор Шале овако резимира критику тезе универзалног механизма у овом свету: „Код сваке стварности треба разликовати два изгледа, два вида — општи и посебни, појединачни. Храст који расте и усред мог врта сличан је сваком храсту, сваком дрвету, свему оном што је живо, јер он има опште ознаке које су заједничке сваком храсту, сваком дрвету и свему оном што је живо. Али, и поред тога, тај се храст разликује од свих других храстова, па и од оних који су му најсличнији, јер он је једна јединка, различита од свих других. Опште ознаке или особине су постојане, једнообразне, нужне и могу се предвидети. По њима се бића дефинишу, подлежу закону, добијају име и постају предметом науке. Речи означавају врсте, а „наука постоји само ради проучавања онога што је опште”. Индивидуалне или посебне ознаке су различите, променљиве; оне се не могу предвидети; оне су контингентне или случајне. Тим ознакама се интересује уметник. Могло би се рећи да нема уметности без индивидуалног. Тим својим одликама, биће се ослобађа закона — спасава се њихове воље. Уколико се више уздижемо од материје ка животу, а од живота ка свести, уколико више при међујемо како се индивидуалне или посебне, контингентне ознаке умножавају. Биљке су индивидуалније (имају већи број посебних контингентних ознака) од минерала, животиње од биљака, а људи од животиња. Код човека су индивидуалне разлике тако велике, да се питамо: да ли уопште постоји једна заједничка људска природа; да ли свет уопште може да буде предмет експерименталних или општих закона? Према томе, наука је могућна, јер се она бави општим ознакама сваке стварности, које су детерминиране или одређене. Али је, исто тако, могућна и људска слобода, пошто су у питању индивидуалне одлике, и пошто су индивидуалне ознаке контингентне или случајне. Ова теорија даје одређено место и науци, и уметности и етици. Наука захтева извештан детерминизам, али не и универзални, апсолутни механизам. Универзални механизам је само једна недоказана и недоказива хипотеза. Ништа не потврђује да се закон о очувању енергије односи на целокупну стварност. „Само искуство, коме овај принцип дугује своју вредност, ограничава његов домашај или значај вели Бутру”²⁷.

²⁷ T. Challaye, Op. cit. pp. 295—299.

Према томе, иако је човек као психо-физиолошко биће подложен законима, ти су закони различити за различите области његовог живота. Етички закон је само један од њих, и он важи само за један део човекове животне делатности — етичку делатност његову — која је условљена човековим вољним напором. Научни детерминизам не може, дакле, да порекне постојање човекове етичке слободне воље.

Психолошки детерминизам, пак, покушава да порекне постојање човекове етичке слободне воље на основу анализе човековог вољног акта и карактера. Представници овог детерминизма сматрају да баш анализа тзв. човековог вољног поступка јасно сведочи о томе да човекова воља није слободна. Јер, човеков избор између два могућна поступка уствари није ништа друго до избор између различитих мотива и побуда који говоре у прилог извршења или противу извршења ма кога од њих. Бирајући један од два подједнако могућна поступка човек мора да изабере онај за чије извршење постоје јачи мотиви и побуде. При томе, избору, по Лајбницевог поређењу, воља човекова представља теразије, а мотиви и побуде његове различите тегове. И, као што се, под притиском различитих тегова, тасови теразија њихају, осцилирају, тако се и човекова воља, под дејством различитих мотива и побуда, колеба, док на крају крајева не превагну јачи од њих и воља се реши на извршење онога од два подједнако могућна поступка, иза кога ти јачи мотиви и побуде стоје. А то на крају крајева, значи да при избору између два подједнако могућна поступка човекова воља није слободна.

Ова теза представника психолошког детерминизма, у суштини није тачна и оправдана. Истина је да се човек при избору између два подједнако могућна поступка руководи јачим мотивима и побудама. Али је исто тако истина да одређивање јачине тих различитих мотива и побуда зависи од самог човека, од његове слободне воље. Јер, мотиви и побуде, као нематеријални психички феномени, за разлику од материјалних, физичких феномена, немерљиви су, тј. за њихово мерење не постоји једна одређена, објективна, општепризната мера. Отуда изрази јачи и слабији, кад се односе на мотиве и побуде, немају оно исто значење које имају када се односе на друге, чулима подложне и објективно мерљиве природне феномене. Према томе, и упоређивање мотива и побуда са теговима није оправдано. Јер мотиви и побуде нису јачи или слабији према њиховој објективној вредности — какав је случај са теговима — већ према личном човековом нахођењу, према његовом личном мерилу вредности. Зато једни и исти мотиви и побуде, по оцени два различита човека, могу имати различиту вредност — за једнога јаки, за другога они исти могу бити слаби. И обрнуто. Избор између мотива и побуда, дакле, врши сам човек по својој слободној вољи, која се не може упоређивати са теразијама пошто су теразије пасивна справа која бесвесно, механички показује разлику у тежини разних тегова, док је човекова воља живи психички чинилац који свесно процењује вредности разли-

читих мотива и побуда, и бира оне који су, по човековом схватању јачи. А све ово, на крају крајева, значи да избор између два подједнако могућа поступка зависи од човекове слободне воље, од човекавог схватања — од човековог карактера.

Но, психолошки детерминисти тврде да овакво образложење не доказује нетачност њихове тезе, јер, по њиховом схватању, и изградња човековог карактера није дело самог човека — она се врши независно од његовог пристанка, независно од његове воље. На формирање човековог карактера пресудни утицај врше два битна фактора: наслеђе и социјална средина. Судбоносном утицају ових, чак, на формирање његовог карактера човек не може да се одупре. Захваљујући овом утицају, човек постаје оно што је. Независно од његове воље у њему се изграђује један одређени начин мишљења, осећања и делања, тј. један одређени карактер. Према томе, све што човек ради, он ради не по својој слободној вољи, већ под притиском свога карактера, који се је стварао и створио независно од његове воље. Човек, дакле, нема слободну вољу — он није етички слободан.

Ни ови и овакви разлози претставника психолошког детерминизма нису сасвим оправдани и убедљиви. Истина је да човек, долазећи на свет, наслеђује извесне особине својих родитеља и других предака. Истина је да психо-физиолошки развој човека у многоме зависи од утицаја природе, у којој човек живи. Најзад, истина је да је утицај социјалне средине на изградњу човекових схватања, па према томе и на човеков карактер, врло велик. Али, није ли исто тако истина да сви ови утицаји, којима је човек од рођења до смрти изложен, немају карактер нечег неумитног, судбинског, против чега је човек апсолутно немоћан? Није ли неоспорна чињеница да се човек може са успехом да одупре притиску наслеђа? Када и где није постојао сукоб између схватања родитеља и деце? Даље, зар је збиља став човека према природи и њеном утицају увек пасиван? Није ли очевидан факт да човек, уместо да само пасивно трпи утицај природе, преноси свој утицај на њу — мења је и дотерује по својим животним схватањима и потребама — потчињава њене силе својој вољи, приморава је да му служи? У чему је културни и цивилизаторски напредак човечанства, ако не у савлађивању и потчињавању природе од стране човекове вољне делатности, како у њему самом — борба противу деструктивних и асоцијалних нагона и страсти — тако и ван њега? Став човека према природи јасно сведочи о томе да се он у њој не осећа увек само као роб и слуга, него и као господар. Каква би била природа у којој живимо без нашег утицаја на њу? Какви би били наши услови живота без таквог нашег утицаја?

Што се тиче утицаја који на човека врши његова социјална средина, ни он није ништа судбински неизбежно и несавладиво. Не постоје ли многобројни примери из свакидањег живота и историје, који јасно сведоче о томе како је човек у стању не само да се са успехом одупре утицају своје социјалне средине, већ исто тако да тој средини наметне свој утицај: своје мисли, своја осећања, своју вољу и своја дела?

Један познати енглески етичар пише: „Ако би, такорећи, деведесет и девет од сто човековог живота зависило од наслеђа, васпи-

тања, околине и првобитног склопа човековог, а само један од сто тога живота био препуштен слободном вољном избору, то би било довољно да посведочи оправданост постулата о слободи²⁸.

**
*

Као што смо из досадашњег нашег излагања сазнали, научно-психолошки детерминизам не може да озбиљно оспори постојање човечево етичке слободне воље. Колико је пак осећање потребе за постојањем овакве слободне воље неодољиво, види се из неоспорне чињенице да је оно једна од битних садржина универзалне људске етичке свести. Јер нико не може порећи факт да историја човечанства не зна за једну људску заједницу, која не би тражила примену етичких санкција за човекове етичке поступке: награду за добре и казну за зле. А то значи да универзално етичко законодавство претпоставља постојање човекове етичке слободне воље као неоспоран факт без чијег би постојања било доведено у питање постојање ма које људске заједнице. Свесни тога, чак и најбескомпромиснији детерминисти не могу да избегну у свакидањој животној пракси примену једног критеријума и мерила вредности, који им омогућава бипарититну етичку поделу људских поступака, као и двојак етичко санкционисање тих поступака. На тај начин, они су животом принуђени да, и против своје воље, признају етичку слободу човекову, која је по њиховом детерминистичком схватању немогућна²⁹.

Етички закон који не само не искључује него претпоставља постојање човекове етичке слободне воље, природна је потреба човекова. Та и таква воља је извор једне природне енергије, својствене само човеку. Она је, по хришћанском схватању људске судбине, специфични дар Творца створењу, Бога човеку. Она улази као важан елемент у систем космичког законодавства, чији је циљ очување законског поретка у једном делу космичког збивања. Али не збивања у једном насилно упрошћеном, мртвом, бесвесном и леденим детерминизмом механизираним космосу различитих површних, симплистичких хипотеза, које космос представљају као свеобухватну гробницу, а човечанство као идејну-моралну хаотичну лудницу из које је једини излаз уништење — смрт, него збивање у једном сложеном, органском живом космосу, у коме ништа није беспланско, случајно, бесмислено и бесциљно, у космосу који је дело разумног Творца и за који и сама наука, преко својих најауторитативнијих претставника, почиње да има озбиљније и темељније разумевање.

У свом чувеном делу *The Mysterious Universe* (Тајанствена васељена), штампаном 1937. године. добро познати астроном светског гласа, James Jins поред осталог пише: „Пре тридесет година, веровали смо и примали као неоспорну чињеницу да се приближавамо основној, крајњој стварности механичке врсте. Изгледало је да се она састоји из случајне мешавине атома, која је, под утицајем сле-

²⁸ Rashdall, Op. cit. II, 307.

²⁹ B. G. Sortais, *Précis de philosophie scientifique et de philosophie morale*, Paris 1904, p. 167.

пих, бесциљних сила, била одређена да извесно време одигра бесмислене игре, па да се онда повуче да би понова сачињавала мртав свет. У овом потпуно механичком свету, игром истих слепих сила, случајно је постао живот. Бар један незнатан кутак, а можда и неколико таквих незнатних кутака овога света атомā, за једно извесно време постао је свестан, али је на крају крајева, опет под утицајем слепих механичких сила, био одређен да се смрзне и да поново наступи један безживотни свет.

Данас, наставља овај добро познати широм света енглески научник, постигнута је сагласност, која се у физичкој науци претвара готово у једнодушност, у томе да нас ток знања води једној немеханичкој стварности. Свет или свемир (васељена) почиње да нам личи више на велику мисао, него на велику машину. Разум не изгледа више као незвани гост у царству материје. Напротив, ми почињемо да наслућујемо како баш тај разум треба да поздравимо као творца и управљача царства материје. Разуме се, овде није реч о нашим индивидуалним разумима, већ о разуму у коме атоми, из којих су настали наши индивидуални разуми, постоје као мисли. Ново знање нас приморава да исправимо наше прве брзе, нагле утиске, по којима смо и ми случајно постали у једном свету кога се живот или уопште није тицао, или који је био непријатељ живота... Ми долазимо до сазнања да свет пружа очевидне доказе за постојање једне силе која му одређује циљ и њиме управља, и која има нечег заједничког са нашим сопственим, индивидуалним разумом³⁰.

Ово наше излагање завршио бих једним питањем: Не подсећују ли овемудре речи чувеног енглеског астронома на почетак Еванђеља св. апостола Јована:

„У почетку беше Реч, и Реч беше у Бога, и Бог беше Реч. Све је кроз њу постало, и без Ње ништа није постало што је постало. У Њој беше живот, и живот беше светлост људима. И светлост се светли у тами и тама је не обузе” (Јн. 1, 1-5).

Summary

Velimir Hadzi-Arsich

ETHICAL FREE WILL AND SCIENTIFIC-PSYCHOLOGICAL DETERMINISM

In this study the author underlines that the manifestations of our everyday conscious life have not only psychic, but also an ethical character. One divides his conscious actions into good and bad, which means that he possesses a criterium of his conscious actions into good and bad, which means that he possesses a criterium of his conscious life. That criterium and the possibility of a choice of the best way of life is unconcievable without free will, without which one ceases to be an ethical person.

Hower, the determinists deny the existence of the free will on the basis of some **scientific** and **psychological** arguments. The scientific determinism does it on behalf of the law of casuality and the law of preservation of energy; the free will would be an interruption of the casual continuity, in which man with all the manifestations of his life is only one link. The author questions such statement, showing that universal determinism is groundless and that the infinite richness of the laws of life cannot be reduced to a simple universal humanism. One could speak about the world in terms of an universal mechanism only if it were composed of nonorganic matter. The existence of the organic and **pcihic** life and of an creative principle therein is a proof that the law of necessity is not and cannot be the only law of the being. Is it possible to explain with the same cause-law the growth of a stone and of human achievemnt, say of a music symphony? Therefore, some representatives of the contemporary philosophy ond science prefer monistic determinism to pluralistic determinism. According to them, some specific law, rule in the world nonorganic, organic and and psychic phenomena. Hence, the ethic life which follows a special law, not only excludes the participation of the free will, but also presupposes it.

The author also repudiates the exactness of the **psychological determinism**, which on the basis of analysing of human volitional act denies the free will. Various people act in various ways having the same stimuli and motifs. A denial of the free will on the basis of inheritance and social envirovment is also unacceptable for the author, as it also has not a character of something fatal, in front of which one is completely helpless. Man is not only a slave but also a creator in it.